

Problém příčin a smyslu agresivního chování

JAN KAMARÝT
RUDOLF STEINDL

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Velké spektrum nejrůznějších forem a projevů agresivního chování,⁽¹⁾ zahrnující agresivně prosazované protichůdné zájmy různých sociálních skupin, tříd, ekonomických a politických seskupení, ale i jednotlivců, jak se postupně projevilo v poválečné realitě současného světa, zvláště ve vyspělých kapitalistických, ale rovněž i v některých rozvojových zemích, je doprovázeno množstvím nejrůznějších teorií a výkladů agresivity a agresivního chování. Problém příčin, forem a smyslu agresivního chování a především možností jeho kontroly a překonání, zvláště v jeho nejdestruktivnějších podobách (války, terorismus, agresivita v mezilidských vztazích jak na úrovni větších, tak i malých skupin a kolektivů), upoutal v posledních dvaceti letech právem mimořádnou pozornost řady jak společenských věd (psychologie, sociologie, filozofie), tak i věd přírodních a lékařských (fyziologie, etologie, psychiatrie, neurologie).

Jak důležitý je marxistický výzkum této problematiky, o jak aktuální otázky se jedná a jak důležitou roli tu hraje — zejména v rámci zostřujícího se ideologického boje — principiální marxisticko-leninské třídní a konkrétně historické osvětlení takových jevů, jako je válka či jednotlivé teroristické akce atd.,

(1) Termíny agrese, agresivita a agresivní chování užíváme jako synonyma.

Úvahy na toto téma najdeme v dějinách filozofie a sociologie především v analýzách témat „zla“, „násilí“, „útlaku“, „panství“, „moci“ apod.

Agresivita u člověka se dá předběžně a stručně vymezit jako tendence k útočnému a nepřátelskému jednání vůči druhé bytosti, kolektivu, instituci apod., nebo též vůči sobě samému. Zahrnuje velkou šíři projevů od diskriminačních, distančních, symbolických řečových forem až po fyzické napadení. Agresivitu u člověka je nutno především rozdělit na *agresivitu individuální* a *agresivitu probíhající na úrovni různých druhů sociálních útvarů* (skupina, kolektiv, třída aj.). Chybné by ovšem bylo klást první typ proti druhému jako „asociální“ proti „sociálnímu“: u obou typů nutno vycházet z analýzy sociálních příčin. Rovněž je nutné rozlišovat mezi 1) zjevnými projevy *patologického agresivního chování jednotlivce*, který se (po provedené lékařské diagnóze) stává předmětem péče lékařských oborů a mezi 2) *latentní, potenciální agresivitou*, která se manifestuje za zcela konkrétních sociálních podmínek a propuká za těchto podmínek na úrovni individua, ale ještě častěji na úrovni sociální skupiny, kolektivu i větších sociálních útvarů. Je přirozené, že každá populace má jednotlivce, kteří již v důsledku svého fyziologicko-psychologického vybavení — popřípadě choroby — mají větší sklon k agresivitě nebo se agresivně chovají. I v těchto případech je ovšem vždy nasnadě otázka, do jaké míry (v konkrétním případě) dochází k tomuto jednání v důsledku biologického vybavení či fyziologických změn jednotlivce a do jaké míry působily negativně faktory prostředí, výchovy, momentální dispozice atd. Vidíme, že ani ve většině zjevných individuálních případů agrese nemůže sama medicína stanovit kvalitní „diagnózu“ jako základ pro odstranění nebo omezení negativního jevu. Tím spíše nelze vystačit s metodologií přírodovědních oborů při charakteristice příčin agresivního chování na úrovni skupiny či latentní agresivity vůbec.

Zjednodušená aplikace lékařského modelu při výkladu agrese jako nemoci, ať již somatické nebo duševní, vede často k tomu, že jakékoli nepřizpůsobené, poněkud odlišné a vybočující chování je interpretováno jako „symptom určité choroby“, která pak je předmětem psychoterapie nebo dokonce psychochirurgie.

ukazuje nejnovější současnost: nikoli vše, co vydává za „terorismus“ buržoazní propaganda v rámci svých snah ovlivnit světový vývoj ve svůj prospěch a v neprospěch socialismu, je skutečně terorismem či „agresivním chováním“. V její koncepci je každý revolucionář teroristou, národně osvobozenec hnutí vedoucí k vymanění z vlivu USA či dalších kapitalistických zemí je chápáno jako „agrese“; na druhé straně jsou ospravedlňovány vojenské intervence kapitalistických kruhů proti pokrokovým silám.

Proti tomuto zneužívání pojmů právě ve prospěch nejagresivnějších politických kruhů, dávajících v sázku životní zájmy lidstva — především mír (jak na to v nedávné době výrazně upozornil především XXVI. sjezd KSSS) — stojí konstruktivní alternativa socialistického vývoje, mírového soužití i vzájemně výhodné spolupráce s kapitalistickými státy. Je to alternativa vyloučení války, této nejohrožnější formy otevřeného násilí, a rovněž alternativa budování pevných základů pro omezení dalších forem agresivního chování.

Marxistická kritika jednotlivých buržoazních koncepcí agresivního chování musí za prvé ukázat, že v případě války, respektive třídních bojů, jež jsou buržoazní propagandou rovněž zahrnovány pod „agresivní chování“, nejde u těchto konfliktů velkých skupin — na rozdíl od složité struktury individuálního chování — o komplikovanou dialektiku a zprostředkování vztahu biologického a sociálního, nýbrž že se za těmito třídně podmíněnými sociálními jevy skrývají většinou ty nejhrubší zájmy kapitalistických kruhů, usilujících o třídní panství, o rozmnožení kapitálu a o moc. Zde místo složitých „vědeckých“ (většinou psychologizujících) výkladů musí nastoupit konkrétní třídní analýza zájmů, které se za jednáním jednotlivých sociálních útvarů skrývají: vědeckost analýzy spočívá právě v této třídnosti, v důsledně a konkrétně historickém prozkoumání skutečných hybných sil a zájmů.⁽²⁾ Každý jiný přístup — například zdůrazňování „biologických“ či „psychických“ faktorů — by u těchto forem agresivity (třídní boj, válka, terorismus atd.) zastíral to, co je na uvedeném jevu základní, z čeho totiž vyrůstá. Současně marxistická metodologie respektuje specifičnost individuálních forem agrese, spočívajících v komplikované dialektice přírodního a sociálního, a pokouší se na základě rozboru dialektických přechodů sociálního a přírodního přispět k objasnění jejich skutečných příčin, jejího smyslu a determinace.

Cílem statí je předložit nástin argumentace nejtypičtějších buržoazních teorií agresivity, rozlišit mezi zdůvodněnými vědeckými závěry a nevědeckou argumentací, poukázat na kořeny, z nichž tato argumentace vyrůstá, i na záměry, kterých chtějí autoři dosáhnout a rovněž na formy zneužívání řady výsledků těchto teorií prostřednictvím vulgarizace v publicistice a v propagandě.

V současných buržoazních teoriích agresivity, různě využívaných zejména v ideologicko-politickém boji, dosud dominují — při určitém zjednodušení — v podstatě tři základní přístupy: *behavioristický*, *psychoanalytický* a *instinktivisticko-etologický*. Všechny tyto přístupy, nezávisle na jejich nesporném vědeckém přínosu k objasnění dílčích mechanismů a vzorů agresivního chování

(2) Z marxistických autorů to výstižně zdůrazňuje např. W. Hollitscher na mnoha místech své (také česky vydané) práce *Lidská agresivita*: „Válkami si vládnoucí třídy přivlastňují materiální statky a výrobní síly — pracovní prostředky i pracovní síly: otrokáři vedou otrokářské války, feudálové, jak je dobře známo, vedou války k získání půdy včetně nevolníků... kapitalisté — jak učí současné dějiny — aby získali nebo udrželi odbytiště, zdroje surovin a sféry kapitálových investic. Vzhledem k nerovnoměrnému vývoji kapitalistických zemí slouží v jejich monopolistickém stadiu imperialistické války vždy znovu ‚aktuálnímu‘ znovurozdělení světa...“ „Výstižný a stále ještě aktuální výrok říká, že kolonialismus provázející imperialismus je „permanentní agrese“ [Hollitscher 1975: 108].

a též nezávisle i na jejich diametrální protikladnosti, ostré vzájemné kritice a polemice, vycházejí ve svých analýzách fenoménu agresivity konečnou pouze z dílčích, biologických, lékařských, psychologických faktů a poznatků a jejich autoři se z nich snaží vyvodit i dalekosáhlé společenskovední závěry. Společná a typická je pro ně snaha hledat — v důsledku dílčí a omezené metodologie — příčiny agresivity převážně v „přirozenosti člověka“, která velmi často znamená pouze přirozenost jednotlivce ve smyslu jeho přirodně biologického vybavení a biopsychických dispozic k určitému způsobu chování. Tyto koncepty dostatečně nerespektují společenské předpoklady chování člověka ve smyslu společenského sebeurčení člověka jako historického subjektu dějin, nevycházejí z důsledně historického zkoumání přírodních předpokladů individuálního zespolečnění, ze zkoumání jeho skutečných hybných sil a zájmů. „Přirozenost člověka“ je v těchto teoriích pojata buď čistě fyziologicky, nebo instinktivisticky jako domnělý a jediný základní pramen všech forem agresivního chování.

Širší a hlubší společenskovední přístup⁽³⁾ respektující složitost a specifiku různých forem lidské agrese, její různé motivace, objasnění jejích skutečných příčin, jejího smyslu a determinace, poskytuje právě *marxistická metodologie*, důsledně respektující obecnost i specifiku jednotlivých projevů agresivního chování, poukazující na třídní, konkrétně historickou sociální podmíněnost některých forem agrese a pronikající rovněž do složité dialektiky přírodního a sociálního u řady dalších forem agresivního chování.⁽⁴⁾

Za první a zásadní metodologickou chybu buržoazních teorií agresivity (které budou jako nejtypičtější předmětem naší analýzy) považujeme zobecňování některých příčin a smyslu individuální agresivity, přenášení těchto struktur a mechanismů i na takové projevy agresivity, které se dotýkají celých sociálních útvarů. Tato metoda je — jak bude dále podrobněji dokumentováno — základem řady chybných společenskovedních závěrů.

Za druhý metodologický nedostatek těchto teorií (někdy méně, jindy více zjevný) považujeme neodůvodněný akcent, který je i na úrovni individuální agresivity kladen na biologické faktory (na úkor faktorů sociálních), totiž na vrozenost a spontánnost agresivního chování (teorie pudu agresivity). V důsledku toho jsou pak na všechny jevy agresivního chování prvořadě aplikovány metody přírodních věd na úkor věd společenských.

(3) *Agrese z hlediska mezinárodního práva* znamená útok jednoho státu proti druhému za použití ozbrojených sil při řešení mezinárodních konfliktů a vztahů. Zvláštní výbor OSN pro definici agrese, pracující od r. 1969, dospěl, zvláště pod vlivem socialistických a některých rozvojových zemí, k celkovému vymezení agrese, které bylo v r. 1974 schváleno valným shromážděním OSN. Za agresi se zde označuje použití ozbrojené síly státem proti svrchovanosti, územní celistvosti nebo politické nezávislosti jiného státu nebo jakýkoli jiný postup neslučitelný s Chartou OSN. Definice podrobně vypočítává útočné akty, jejichž spáchání zakládá agresi bez ohledu na to, došlo-li k vypovězení války. Rada bezpečnosti OSN má právo (z hlediska mezinárodních úmluv) v praxi rozhodnout o tom, co je skutečná agrese a co je spravedlivá obrana napadeného státu.

(4) Obecnější metodologické otázky složité dialektiky a zprostředkování vztahu biologického a sociálního ve vývoji psychiky a chování člověka se autoři této studie pokusili programově naznačit ve své předchozí studii v Sociologickém časopise [Kamarýt — Steindl 1980], v níž na příkladu moderní etologie ukazují, kde jsou závažné meze společenskovedních aspirací současného biologismu. Poukázali přitom zvláště na fakt, že mnoho nových podnětných přístupů, poznatků a závěrů o povaze a obecnějších zákonitostech chování celé řady biologických druhů, včetně chování člověka, je velmi často prostřednictvím nesprávných generalizací a zavádějících interpretací — někdy i samotnými zakladateli této ještě poměrně mladé a rozbíhající se biologické disciplíny nebo jejími popularizátory — zneužíváno v duchu zoomorfismu, biocentrismu, sociálního biologismu, sociálního darwinismu ap.

Třetím neodůvodněným a metodologicky chybným momentem (zejména u analyzované etologické koncepce) je metoda analogie zvířecí a lidské agresivity. Vytčené nedostatky jsou podrobněji argumentovány v dalším textu.

Fyziologický výzkum agrese a meze behavioristických přístupů

Pozornost mnoha badatelů (ať již vycházejí ze stanovisek behaviorismu, psychoanalýzy či etologie) se již po léta upírá k výsledkům fyziologického výzkumu agresivity.

Poněvadž agresivní chování, stejně jako jiné složité formy komplexního chování, je zprostředkováno a koordinováno nervovým systémem, a především mozkem, věnuje se značná badatelská pozornost analýze řízení a kontroly agrese centrálním nervovým systémem. Přes rozsáhlý výzkum není však dosud prokázána existence nějakých „*center agrese*“ a jejich lokalizace v mozku, ať už ve smyslu center agrese excitujících nebo inhibujících (amygdala a hypothalamus jako součásti limbického systému, střední mozek, nucleus caudatus aj.). Sporné je především to, zda tyto subkortikální oblasti mozku zprostředkovávají pouze agresi, a nikoli též jiné formy agonistického chování, jako obranu, útěk, stress aj., a zda jsou tyto oblasti jediné a hlavní zdroje agresivních impulsů.

Experimentálním závěrům chybí často metodická spolehlivost, dostatečná induktivní báze, takže jsou dosud zcela oprávněně pochyby o možnosti strukturně a jednoznačně lokalizovat agresivní chování v mozku [Whalen 1974; Zeier 1978 aj.]. Zatím se ukazuje, že mnohem důležitější jsou jiné fyziologické poznatky, které byly v rámci výzkumů lokalizace agresivity zjištěny. Protikladně hypotézy neznamenaají, že neexistují fyziologické příčiny agresivního chování nebo že jsou zcela zanedbatelné. Řada fyziologických studií však dnes uznává, že agresivita je komplexním jevem zprostředkovaným mnoha oblastmi centrálního nervového systému, a to nejen subkortikálními, ale i prakticky celým neokortexem [Moyer 1971, 1976; Huston 1978 aj.].

Novější fyziologické závěry též poukazují na komplexnost struktury agresivního chování a na jeho souvislost s mnoha jinými strukturami chování, jako je např. sexuální chování, chování v podmínkách stressu, strachu a jiných krizových a mezních situacích, tj. na jeho začlenění do mnoha struktur normálního nepatologického fungování jak zvířecího, tak lidského organismu. Na druhé straně různé příčiny poškození mozku a nervových oblastí (mozkové léze vyvolané experimentálně, úrazy, chorobami, nádorem, genetickými faktory, hormonální nerovnováhou, drogami, alkoholem apod.) souvisí s vyšší četností agresivního chování a dokumentují jeho patologický smysl a původ, i když jde o případy co do celkového výskytu relativně řídké. U člověka jsou navíc všechny fyziologické faktory, ať už normální nebo patologické povahy, vždy modifikovány zcela individuálně preexistujícími osobnostními, psychickými dispozicemi, individuální nebo sociální motivací, potřebami a zájmy, včetně vlivu výchovy, sociálního začlenění a existující sociální struktury [Storr 1968; Scherer 1975]. Proto většina přírodovědců, lékařů, psychologů i sociologů se dnes shoduje v tom, že je dosud — ale i do budoucna — malá naděje, že agresivní chování bude jednoduše potlačeno nějakými univerzálními psychochirurgickými nebo farmakologicko-biochemickými zásahy.

Behavioristické koncepci vévodí různě vyjádřená *teorie učení*,⁽⁵⁾ tj. před-

(5) Značný ohlas vzbudil nedávno v NSR překlad objemné knihy předního amerického psychologa ze Stanfordovy univerzity A. Bandury, který je nejvýraznějším představitelem *sociálně psychologického výkladu agrese*, či přesněji jejího výkladu

poklad, že agresivnímu chování je možné se naučit, že agresivní chování zvířat i lidí je možné ovlivnit a přímo formovat buď agresivními, nebo mírovými sociálními a přírodními vzory, které jsou v určité vývojové fázi včas dány organismu k dispozici. Zjištění o důležitém podílu učení na příčinách agresivního chování vedla k poněkud jednostrannému, „monistickému výkladu“ vlastních příčin agrese jako něčeho zcela naučeného, tedy získaného výhradně v individuálním vývoji, v ontogenezi organismu. Jak podle starších, tak i novějších stoupců behaviorismu působí například trapné nebo bolestivé zážitky, strach v dětství a mládí jako primární spouštěče jak okamžité, tak pozdější agrese, a to v jejich ofenzivních i defenzivních formách [Berkowitz 1962; Scott 1963; Fürntratt 1974; Huston 1978; Bandura 1979].

Pokud jde například o ontogenezi strachu a z něho motivované agrese, je dnes již dokázáno, etologicky, empiricky, experimentálně i psychiatricky, že tradiční modely vzniku strachu a agrese na základě pouhého podmiňování v rámci behavioristické teorie učení jsou už v mnoha směrech neadekvátní [Sluckin 1979]. Etologické nálezy svědčí o tom, že defenzivní agrese se projevuje v ontogenezi individua mnohem dříve než agrese ofenzivní. Mnohé závěry o ontogenezi strachu a strachem doprovázené agrese odpovídají i novějším přehledům o vztahu agrese a strachu v ontogenezi obratlovců [Archer 1976].(6)

Povaha a frekvence agonistických, dyadických her a chování v ontogenezi nebyla dosud dostatečně systematicky studována, ale i v bojových hrách mláďat sociálně žijících zvířat dochází u mnoha druhů k přechodu od defenzivních

na základě sociálního učení. Všechny Bandurovy publikace mají v titulu termín „sociální učení“ [Bandura 1979]. Jeho základní teze zní: člověk je bezesporu vybaven určitými neurofyzilogickými mechanismy, které mu umožňují chovat se agresivně. Aktivace těchto mechanismů může být provedena vhodnou stimulací, ale je vždy závislá též na kortikální kontrole. Proto specifické formy, které přijímá agresivní chování, jeho četnost výskytu a specifické cílové objekty útoku a napadení (v rámci kriminologie se v této souvislosti dokonce už vyčlenil nový vědní obor – viktimologie) jsou rozhodujícím způsobem determinovány sociální zkušeností a sociálním učením jedince či skupiny. Je pochopitelné, že Bandura má málo porozumění pro evropské směry freudismu a etologie a jejich modely „spontánního agresivního pudu“. Provádí spíše podrobnou kritiku řady konkrétních agresivních forem, situací a celkového agresivního klimatu, které se v různých vlnách uplatňuje v USA a nachází zejména značné porozumění v komerčně ovládané televizi a v jiných masových médiích a formách „zábavy“.

(6) *Agrese u zvířat* vystupuje výrazněji pouze u některých členovců a obratlovců. (U většiny nižších bezobratlých se nevyskytuje.) Agrese je v takových případech pak spíše modální kategorií, tj. může a nemusí se projevit v rámci širšího regulačního komplexu chování, který slouží k udržení a přežití druhu. Značná pohyblivost vývojově vyšších zvířat a etologie a jejich modely působí, že se vzájemně potkávají a střetávají s příslušníky téhož druhu v nejrůznějších situacích, což se může stát i silně rušivým faktorem. Agresivní chování zaměřené na eliminaci takových rušivých faktorů podléhá i silnému tlaku selekce, neboť zabezpečuje jedinci (i druhu) pro jeho existenci nutný prostor k jednání, brání naplnění určitých areálů a podporuje rozmnožování a rozšiřování druhu. Avšak mnoho zvířat, prakticky většina druhů, může zabezpečovat vnitrodruhovou distanci nejen prostřednictvím agrese, nýbrž stejně dobře obranou a útekem. Tyto tři základní typy chování (agrese, obrana a útek), jejichž úzká funkční závislost je patrna i z jejich přibližně stejné lokalizace v neurofyzilogických korelátech, jsou zvláště v novější etologické terminologii souhrnně označovány jako *agonistické chování* [Hinde 1974; Johst 1976]. Zda jednotlivé zvíře v rámci agonistického souboru chování ofenzivně útočí a napadá, nebo se defenzivně brání a utíká, závisí do značné míry na jeho fyziologickém stavu, na jeho zkušenosti (učení), na situačních vztazích a relacích (síla nepřítelů, hustota, obsazenost revíru aj.). Pouze v těchto širších souvislostech a při respektování základního faktu, že agonistické soubory chování převážně reagují na tyto konkrétní situace a podmínky, se dá správně pochopit biologický smysl a příčiny agresivního chování u zvířat [Johst 1976; Tembrock 1978].

forem agrese v rámci hravého chování, kterou lze v případě potřeby okamžitě zastavit, k ofenzivní agresi, která znamená skutečné ohrožování a poškozování. Některé behavioristické představy pracující pouze s modely selekce a nasycení stimulů, jejich indukce a inkubace ap., zdůrazňují pouze čistě alternativní, přímé způsoby vzniku strachu a agrese.

U člověka jde především o nepřímou, kognitivní anticipaci škodlivosti, založenou na subjektivním hodnocení povahy a četnosti škodlivých následků; teprve na tomto základě vznikají rozdílné odpovědi a anticipace možného poškození, které jsou pouze zčásti determinovány skutečnou povahou škodlivých stimulů a snahou o jejich vyloučení [Carr 1979].

Doplňkem a modernizací behavioristického výkladu vzniku agrese na základě učení a podmiňování je tzv. *hypotéza frustrace — agrese* [Dollard 1939; Selg 1971]. Nepřesahuje příliš behavioristické modely a vykládá podstatu agrese z nemožnosti dosáhnout ukojení určitých cílů nebo základních potřeb a pudů. Agrese se potom zaměřuje proti překážkám, věcem i osobám, které brání dosažení sledovaných cílů, takže i zde agrese není primárním výchozím motivačním pudem nebo zdrojem, ale je ve službě jiných cílů. Pod vlivem této koncepce byl kladen důraz na výchovu dětí v jakémisi sterilním prostředí, v němž nedochází ke zklamání, frustraci a ani žádné toleranci k ní, k jejímu překonávání, čímž se měla vyloučit u „non frustration children“ jakákoli agresivita v budoucnosti. Praxe ukázala, že tyto děti později patřily k nejagresivnějším a některé z nich se staly předmětem psychiatrické lékařské péče.

Pokud jde o hypotézu frustrace — agrese, zformuloval proti ní řadu obecných námitek jeden z hlavních představitelů výkladu lidského chování jako sociálního učení A. Bandura (7): averzivní stimulace, z níž vycházejí jak nativistické, vnitřně aktivní teorie, tak reaktivistické teorie behaviorismu, se podle Bandury mylí v tom, že frustrace nevede automaticky k agresi, ale může vést i k depresi; averzivní stimulace agresivního chování není jediným, ale pouze jedním z mnoha motivů, příčin a spouštěcích mechanismů tohoto chování [Bandura 1979].

Některé přísně behavioristické koncepce (např. R. R. Hutchinson aj.) se stále pokoušejí vytvářet podrobná formálně systémová klasifikační schémata příčin agrese přímo podmíněná daným prostředím a klasifikační schémata jejich bezprostředních následků, která kauzálně ovlivňují následné agresivní chování. V podstatě jde o známý *behavioristický model S—R* (stimul — reakce), do něhož byly pouze dosazeny nové „agresivní proměnné“. Samo rozčlenění a popis různých tříd agresivních determinant není zcela bez užitku, např. Hutchinso-

(7) Teorie agrese jako sociálního učení má dnes ve společenských vědách na Západě stále výraznější vliv na řadu směrů empirického psychologického, ale i sociologického výzkumu, a též na vývojovou, pedagogickou a klinickou psychologii. Tyto směry staví do centra své pozornosti poměrně složitý systémový model znázorňující podmínky prostředí na jedné straně a rozdílně vyvinuté schopnosti člověka k sebereflexi a sebeovládání vlastního chování na straně druhé. A. Bandura soustřeďuje svou pozornost především na problém, jak prostřednictvím určitých naučených kognitivních a motorických operací reguluje člověk své chování a jak je vždy recipročním způsobem vztahuje na příslušné fakty a podněty svého sociálního prostředí. V těchto teoriích není už lidské chování chápáno stroje a jednostranně deterministicky jako nevyhnutelný výsledek předem daných přírodních a sociálních podmínek a faktorů. Jestliže lidé vztahují struktury svého chování na dané prostředí už aktivněji, může to právě znamenat, že usilují o určitý vliv na toto prostředí. Případná agresivita v této souvislosti závisí na funkční hodnotě přisuzované různým způsobům chování vzhledem k dosažení cílů v daném prostředí. Určité sociálně strukturální faktory umožňují aktivovat poměrně snadno i některé agresivní potenciály a někdy je též v moderních civilizačních podmínkách stále rafinovanější a bez velkých zábran prosazovat.

nova klasifikace dvou obecných tříd těchto determinant: a. kauzální události, které agresivním chováním předcházejí; b. kauzální události, které po agresii následují a vznik a uplatnění budoucího agresivního chování ovlivňují. Sporný je ovšem jeho závěr, že agrese stojí pod kontrolou těchto dvou kategorií podnětů, které pak prakticky ovlivňují i všechny jiné, mnohem komplexnější projevy aktu agrese. Zvlášť sporný je pak pokus aplikovat tento redukovaný model na fylogenetické řady útočného chování, spouštěné nabízenými podněty a ukončením těchto předchozích podnětů, což má být jakýmsi dokladem, že behavioristické přístupy zcela nepopírají dědičné predispozice a vliv vrozených předpokladů agresivního chování. Není divu, že takto zjednodušený kauzální vztah potom „platí“ i pro všechny vývojové řady a živočišné typy — od hmyzu až po člověka [Huston 1978: 1027].

Mnozí autoři, zvláště psychologové, ale též někteří etologové [Grosman 1978; Kalff 1978; Hassenstein 1978 aj.] již dnes kriticky poukazují na meze behavioristického modelování v současné biologii a psychologii a přinášejí podrobnou kritiku užití nevhodných živočišných modelů při explikaci a experimentování s jedinečnými komplexními psychickými strukturami a mechanismy chování. Metodologickým přínosem je bezesporu i kritika behaviorismu, s níž v různých etapách vzniku a vývoje etologie jako samostatné vědní disciplíny vystoupil K. Lorenz a jeho žáci [Lorenz 1978]. Tito etologové nepopírají nesporný dílčí význam mnoha detailních behavioristických experimentálních výzkumů, zvláště explorativních typů učení, ale právem odmítají jejich generalizaci na všechny typy učení a zvláště teoretické závěry, například Skinnerovy školy, s jeho doktrínou tzv. prázdného organismu (empty organism), která je v podstatě behavioristickou verzí staré Lockovy „tabula rasa“ [Kamarýt 1981].

K mezím psychoanalytického modelu agrese

V diametrálním protikladu k behavioristickému pasivně reaktivnímu modelu stojí dynamicko-aktivní koncept výkladu příčin vzniku agresivního chování, při němž je agrese chápána jako *pravý instinkt, pud*, který se fylogeneticky vyvinul, plní nejrůznější funkce a má i svou vlastní vnitřní pohotovost, právě tak jako endogenní produkci podráždění a tomu odpovídající apetenční chování (spontánně se hromadící a vybíjející). Takový charakter má jak původní Freudův psychoanalytický model agrese, tak zejména Lorenzův model etologický.⁽⁸⁾ Protože jsou si v některých bodech tato pojetí blízká, podíváme se ještě stručně — dříve než se dostaneme k hlavnímu předmětu našeho kritického rozboru, totiž k etologickému pojetí agresivity — na psychoanalytický model agrese.

I Konrad Lorenz, představitel dnes prakticky nejdiskutovanějšího — etologického — pojetí agresivity, uznává, že v některých svých závěrech o povaze vnitrodruhové i mezidruhové agrese se přiblížil k Freudově psychoanalýze [Hacker 1974; Fromm 1974; Stamm-Zeier 1978; Lorenz 1977, 1978]. Lorenzův vztah k Freudovi je převážně přírodovědecko-analytický. Snaží se především obje-

(8) I při velkém důrazu etologického pojetí na spontánnost agrese, na její pudovou dynamiku, začíná se stále více respektovat i celý soubor faktického přínosu behaviorismu a jeho detailní výzkum například exploračních mechanismů chování některých laboratorních, a dokonce i volně žijících zvířat, při němž se ukazuje, že mohou existovat i vzory agresivního, bojovného chování, které jsou mnohem více reaktivní a naučeny v ontogenezi. Pak jsou endogenní, spontánní pudy, pohotovost či energie k agresivnímu chování podle určitých vrozených vzorů chápány pouze jako jedna z mnohých fylogeneticky založených motivačních dispozic a determinant [Eibl-Eibesfeldt 1978].

vit některé racionální, ale i empirické podklady psychoanalytických analýz libida a jeho vztahu k agresivitě, ale odmítá jejich pozdější dogmatizaci do dvou skupin pudů: smrti a lásky. Obdobně jako Freud i Lorenz poukazuje na to, že mezi pudově instinktivní a citově emoční sférou chování vyšších živočichů a člověka není zdaleka taková propast a neslučitelnost, dosud vehementně obhajovaná stoupenci dualismu a idealismu ve filozofii a zvláště mnoha náboženskými směry.

Ve Freudově myšlení nehrála původně agresivita a příbuzné pojmy žádnou větší úlohu. Freud kladl důraz na funkci sexuální erotické motivace chování a až do první světové války v podstatě agresivní motivaci v chování odmítal nebo podceňoval. Tím dal podnět A. Adlerovi k tomu, aby rozvinul svůj systém takzvané individuální psychologie, analyzující ty stránky lidské motivace, týkající se vztahu agresivity k aktivitě a seberealizaci člověka, sebehodnocení, bojovnosti, vztahu strachu a agrese, dominance, submise aj. Adlerova koncepce, kterou zformuloval již počátkem 20. století, je v mnoha směrech blíže některým Lorenzovým názorům než ortodoxní koncepce Freudova.(9)

Freud nejdříve spojoval agresi se ztrátou lásky či frustrací libida, a to v kontextu s infantilní sexualitou a s etiologií psychických abnormalit. Teprve analýza pacientů postižených válečnými neurózami(10) vedla k revizi původní hlubinné motivace chování. Neustálé opakování traumatických událostí ve snech pacientů a regrese jejich chování na struktury infantilního chování, které znemožňovaly jak léčení, tak komunikaci s lékařem, přivedlo Freuda k závěru o základním principu konzervativnosti pudů, které vlastně tendují k návratu do původního stavu, z něhož údajně organismus a člověk vznikl, což je podle Freuda stav „nebytí“, smrti. (Viz např. Freudův pověstný výrok: „Nejúčinnější adaptace organismu na vnější prostředí spočívá v tom, zemřít.“) Pud smrti(11), zničení sama sebe, zničení ega, se diferencuje a zaměřuje, sublimuje i v jiných cílech, jinak by došlo k bezprostřednímu zániku každého organismu. Agresivita člověka vůči jinému člověku nebo vůči jiným živým nebo neživým objektům, a dokonce vůči sobě samému je pak vykládána z této dimenze, z vyloučení destrukce sama sebe.

V rámci rozvinuté pudové motivace chování formuluje Freud svůj spekulativní názor na osamostatňování pudů jako individuů cizích sil, které směřují k vyrovnání a redukci pudového napětí — k určité *pudové homeostázi*. Hlavním cílem organismu je odstranění vnitřně organismických stavů napětí, zrušení stavů podráždění jako prapůvodního zdroje pudů. Takto fyzikalisticky chápáná homeostatika pudového života se obrací spíše na nižší, smyslově vitální potřeby a nižší etáže chování organismu, na uspokojování těchto „nepro-

(9) Termín „pud agresivity“ (*Aggressionstrieb*) razil Alfred Adler již od r. 1908. Jeho nejobecnějším filozofickým základem je „vůle k moci“; k agresivitě však dochází jen při neuspokojení primárních pudů. (Viz *Der Aggressionstrieb im Leben und in der Neurose. Fortschritte der Medizin*, Leipzig 1908, s. 577–584; viz též *Praxis und Theorie der Individualpsychologie*, München-Wiesbaden 1920).

(10) Sigmund Freud začal uvažovat o tomto problému již r. 1915 v práci *Zeitgemässes über Krieg und Tod* a později svoje úvahy o agresivitě začlenil do sféry domněle primárního „pudu smrti“. Agresivitu pak chápal v podstatě jako pud „socializovaného zvířete“.

(11) Viz zvláště Freudovu práci z r. 1920, *Jenseits des Lustprinzips*. V této souvislosti nutno poznamenat, že souběžně s širokým zájmem (filozofickým, sociologickým, psychologickým, lékařským a biologickým) o problematiku agresivity je v buržoazním myšlení — zejména od šedesátých let do současnosti — věnována neméně rozsáhlá pozornost tématu smrti.

K marxistickému zhodnocení této orientace soudobého buržoazního myšlení přispívá ve svých studiích R. Steindl [1981].

duktivních potřeb“ organismu. Avšak u vyšších zvířat a člověka je prostřednictvím řady mezistupňů zvědavého, hravého a exploračního chování zaměřeno celkové chování nikoli pouze na zrušení vnitřních stavů pudového napětí, nýbrž spíše (v rámci otevřenosti tohoto chování vůči vnějšímu světu) na získávání nových podnětů a uspokojování nových, nikoli už pouze smyslově vitálních potřeb, tj. na rozvíjení „produktivních potřeb“ [Holzkamp-Osterkamp 1976: Bd 2, 224].

Dynamika a specifičnost lidských potřeb a její výrazně produktivně společenské předpoklady jsou v tomto smyslu v psychoanalytické teorii potřeb — stejně jako způsob jejich uspokojování — buď přímo negovány, nebo redukovány na primární smyslově vitální potřeby.(12)

Novější evropské školy freudismu a neofreudismu se zabývají agresí už nikoli jako spontánním emocionálním pudem. Kladou spíše akcent na analýzu osudů, které tyto (ať již spontánní nebo více naučené) akty chování znamenají, a ukazují, jak jsou chápány a přijímány v dané sociální skutečnosti. Tak například nedávno zemřelý psychoanalytik Erich Fromm považuje druhy impulsů, které za akty agrese stojí, prakticky za zcela irelevantní. Rozlišuje na jedné straně *benigní agresi* jako reakci obrany vůči různým útokům. A tato forma je společná lidem i zvířatům a není zlá či je jenom takzvaně zlá. Proti ní klade *agresi maligní*, která je projevem vášně k destrukci a ničení, vášně mít absolutní kontrolu nad všemi živými či neživými objekty. Jde o agresi skutečně zlou, vyskytující se především v podobě destruktivity a krutosti jen u člověka. Zatímco první forma má údajně fylogenetické základy, maligní agrese a destruktivita není nijak fylogeneticky naprogramována a nedá se též nijak přizpůsobit, neslouží žádnému účelu a její uspokojení spočívá v ní samé, v libosti z ní. Podle Fromma všechny fakty z paleontologie, antropologie, prehistorie i dějin lidstva výrazně svědčí proti instinktivistickým teoriím agrese. Základní Frommovou tezí je, že destruktivita a krutost nejsou instinktivními pudy, ale vášněmi, které mají své kořeny v celkovém bytí člověka. Jen u člověka je možné dát dokonce prostřednictvím násilí a agrese životu smysl, a proto nemohou tyto akty agrese existovat u zvířat a jsou výlučně lidským fenoménem [Fromm 1974].

Právě E. Fromm je příkladem toho, že proti iracionalismu a nebezpečnému instinktivismu generalizovaných etologických teorií agresivity, které budeme analyzovat v následujícím výkladu, se staví i řada významných současných buržoazních myslitelů. Jejich argumenty mají ovšem zase jiné marxismem kritizované specifické filozofické a metodologické slabiny, jako abstraktní huma-

(12) Freud a psychoanalytici jako první zjistili existenci mimořádně senzibilního období v raném dětství, kdy poruchy ve vztahu matky a dítěte mohou vyvolat těžké neurozy a nevratná poškození (autismus, deprive aj.) a znemožnit další normální vývoj, neboť v tomto vztahu se podle nich formuje primární důvěra člověka k sobě a k jiným lidem, ke světu, spolehlivost ve vztahu k partneru, všechny pozitivní základní postoje zdravé osobnosti. [Erikson 1953; Spitz 1965; Bowlby 1973]. V této sféře došlo k plodnému a kritickému spojení psychoanalýzy s etologií, v němž se *kontaktní chování matky a dítěte (attachment)* chápe jako cílově vzájemně opravovaný mechanismus učení a instinktivního chování. Trvalé narušení a nemožnost opětování kontaktů, které se teprve později postupně osamostatňují, je zdrojem dětské úzkosti, strachu a agrese, která se může uplatnit jak okamžitě, tak zejména v pozdějším vývoji. Bowlbyho rozsáhlá interpretace ontogeneze strachu a agrese v dětství patří dosud k nejucelenějším a nejobsažnějším psychoanalytickým přínosům v této oblasti. Význam těchto přístupů v dětské a klinické psychologii je nepochybný a jeho meze jsou též v posledních letech předmětem začínající diskuse a kritiky [Marvin 1977], zahrnující i některé přístupy marxisticky orientované psychologie, např. v NDR a u nás [Holzkamp-Osterkamp 1976; Fuchs-Kittowski 1978; Drvota 1979].

nismus, sklon k akceptování některých tezí existencialismu a filozofické antropologie aj. Ve své objemné knize *Anatomie der menschlichen Destruktivität* [1974] Fromm tvrdí, že člověk vlastně není podroben ve svém chování ani zákonům přírody, ani zákonům společnosti, ale že ho především ovládají vášně, zakořeněné v charakteru jeho osobnosti. Jednu skupinu těchto vášní, vášně biofilní, vášně podpory života, jako láska, solidarita, spravedlnost, rozum atd., staví proti druhé, nekrofilní skupině, jako je nenávist, smrt, krutost, agrese, sadismus, egoismus atd. Chování každého člověka je pak určeno jak kvalitativním, tak kvantitativním zastoupením složek těchto vášní.

I vytvoření lepších a snesitelnějších životních podmínek zdaleka nemusí podle Fromma, jako ostatně i podle jiných psychoanalytiků, osvobodit člověka od možných nových výbuchů agresivnosti v nejrůznějších měřítcích. Podobně jako Fromm kladou i etologové důraz na sebezdokonalování člověka, na sublimaci agresivních sklonů v náhradních činnostech (sportu, umění ap.) a především ve vnitřních změnách osobnosti a jejího vývoje od dětství, ve smyslu dostatečného pozitivního nasycení lidské duše biofilními hodnotami, „láskou k životu“, k druhým lidem — tedy osvícenský model „humanistické“ změny osobnosti člověka.

Frommovo myšlení patří celkově do kategorie myšlení „existencialisticko-humanistického“; (13) Fromm jako zastánce „kulturní či humanistické“ psychoanalýzy se pokouší — zejména na základě psychologizujícího, antropologizujícího výkladu Marxe a odstupem od nejzákladnějších Marxových myšlenek (dialektika výrobních sil a výrobních vztahů, idea třídního boje, sociální revoluce, diktatury proletariátu) — vytvořit novou, eticky orientovanou syntézu racionalismu a osvícenství. Jeho metodou je socializace existenciálního pojetí a antropologizace marxismu; jde v obojím případě o nezdařené cesty — ač jeho „člověk“ už není „neměnnou substancí“ (je „transhistorickým rozparem“), je podstatné, že společenská stránka bytí tohoto člověka tvoří ve Frommově koncepci pouhý vnější faktor, nepodstatný rámec; tím se ve své idealistické koncepci zařazuje pod historickou úroveň Marxe do ideového okruhu Feuerbacha, Stirnera a Nietzscheho. Kořeny zla vidí Fromm v absolutním a univerzálním odcizení, v němž se mu ztrácí konflikt mezi prací a kapitálem. Tento konflikt je interpretován nikoli jako třídní rozpor, nýbrž jako rozpor morálních principů, protiklad mezi „světem věcí“ a „světem života“ a jeho tvůrčích sil. Zdrojem „tvůrčích sil“ a „biofilní orientace“ zůstává individuum, osamocené, abstraktní.

Ke kritice etologického pojetí agresivity

Už někteří zoopsychologové a později představitelé začínající etologie a ekologie zvířecího chování si povšimli, že příslušníci téhož druhu jsou současně nositeli odpudivých i přitažlivých signálů a mohou hrát roli jak partnera, tak rivala. Avšak teprve etologie začala klást otázku příčin a smyslu, a především selekční hodnoty těchto jak kontaktních, tak distancujících mechanismů chování v procesu jeho evoluce. Tak se začaly rodit analýzy obecnějších příčin, významu, užitku atd., který plyne ze sociálního života v malých či větších skupinách, a na druhé straně předností či nedostatků plynoucích z jejich vzájemné nesnášenlivosti. Byla to především etologie, která na bohatém empirickém materiálu prokázala, že jen poměrně málo živočišných druhů je sociálně indiferentních v tom smyslu, že nevyhledávají žádné kontakty.

(13) Viz recenzi R. Steindla ve Filozofickém časopise 1972/2, s. 210–212, na práci A. Gedö: *Der entfremdete Marx. Zur existencialistisch - „humanistischen“ Marxismus-Deutung*, Berlin, Akademie-Verlag 1971.

Teprve později etologie dospěla k představě o existenci specifických, pudově motivačních mechanismů, které vedou zvířata k tomu, aby z vnitřních popudů usilovala o vzájemný sociální kontakt. Na druhé straně se ukazovalo, že základem distančního nebo diskriminačního chování jsou obdobné pudové motivační mechanismy, vyvolávající za určitých situací agresivní, bojové napadání příslušníků vlastního druhu (zvláště u sociálně žijících druhů). U těchto druhů je velmi silná vazba, která v případě oddělení jedince od skupiny vede k neklidu, stressu a v některých případech až k smrti jedince. Etologové zdůrazňují, že tyto protikladné pudově motivační mechanismy se vyvinuly u různých zvířat nezávisle na sobě, jsou různě konstruovány a vytvořily se na základě selekce různých vzorů jak kontaktního, tak distančního chování.

Přes nesčetné pokusy definovat jak pojem sociálně-kontaktního, tak na druhé straně distančně-odmítavého chování, nebylo ani v etologii dosaženo žádné jednoty. Poněvadž nás zajímá především problematika příčin a smyslu agresivního chování, podívejme se nejprve, jak v tomto relativním a operacionálním smyslu, tj. v protikladu k sociálně kontaktnímu chování, například vymezuje nejobecnější pojem agrese v duchu celkové Lorenzovy koncepce jeden z jeho předních žáků — humánní etolog I. Eibl-Eibesfeldt: „Všechny způsoby chování, které přivádějí druhého k prostorové či sociální distanci, mohou být označeny jako agresivní, i když z toho neplyne žádné fyzické poškození. Pojem je tím určen funkčně, aniž by ovšem implikoval, že se jedná u všech živočišných druhů a při všech pozorovaných formách agrese též o homologický projev. Často je vnitrodruhová a mezidruhová agrese u jednoho a téhož druhu něco zcela rozdílného. Agrese jako prostředek distancování se též zcela jistě, opakovaně a nezávisle vyvinula u různých skupin zvířat.“ [Eibl-Eibesfeldt 1978: 423].

Zjednodušovali bychom, kdybychom tvrdili, že Lorenz povýšil agresi na vlastní základní a jakoby jediný pud všeho živého, neboť i ve své knize o takzvaném zlu, čili o přírodních dějinách agresivity [Lorenz 1963] klade důraz na to, že sociálně kontaktní chování a pohotovost k němu patří jak k živočišné, tak k lidské přirozenosti, stejně jako její dialektický opak, distanční a agresivní chování. Lorenz uvádí, že v důsledku svého fylogenetického živočišného původu disponuje i člověk určitou geneticky předprogramovanou připraveností či pohotovostí (Bereitschaft) reagovat na některé rušivé veličiny agresivním či agonistickým způsobem chování. Agresivní afekty a jednání se u člověka uvolňují zpravidla tehdy, když je nevhodně nebo nepřiměřeně rušeno jeho úsilí, právě probíhající chování a především snaha dosáhnout vědomě zvolených cílů (frustrace).

Jestliže abstrahujeme od patologických stavů, v normalitě chování většiny zvířat se ovšem nedá prokázat „spontánní agresivní pud“, nutně se hromadí a usilující o své odreagování — ať už je chápán ve smyslu hlubinné psychologie Freudovy nebo humánní etologie Lorenzovy, tj. „agresivní pud“ jako trvalá součást neměnné přirozenosti zvířete a člověka. Poněvadž přirozené potřeby člověka a jeho úsilí dosahovat vytčených cílů jsou zvláště v nepříznivých sociálních podmínkách často omezovány a frustrovány, dají se z toho plynoucí možné negativní účinky biologické či biopsychické agresivity snížit především tím, že jsou změnou sociálních poměrů odstraněny trvalé a základní příčiny frustrací, vznikajících ve vzájemných vztazích mezi lidmi i v jejich vztazích k sociálnímu prostředí. Nekontrolované výbuchy individuální agrese je navíc možné ovlivnit vhodnými výchovnými nebo represivními tlaky existujících institucí, osobností, veřejného mínění, morálkou atd. [Johst 1976].

V čem tedy spočívá nebezpečí a záludnost některých nepodložených a ne-

uvážených generalizací, založených na jednostranně chápaném etologicko-evolučním výkladu příčin vzniku agresivity u člověka? Marxistickou kritiku je možné v této sféře shrnout do několika výchozích tezí a základních principů, které takové pojetí příčin a smyslu agresivity zásadně odmítají.

V etologii je agresivní akt velmi často chápán jako projev normality, „přirozenosti člověka“, jako obecný princip vnitrodruhového chování člověka a to nejen v rovině individua, ale celých lidských skupin, kolektivů nebo i velkých společenských celků, celých státních útvarů, které se pak stávají jednoduše nástrojem „agresivních pudů“ jednotlivců a jejich vnitrodruhové agresivity.

Jestliže je agresivita navíc spontánním, primárním, pravým instinktem, pak je jen obtížně ovladatelná a předvídatelná. Nelze souhlasit především s tím, že všechny reálné agresivní akty jsou důsledkem této ničím nekontrolovatelné spontaneity. Takové pojetí nutně vede k defetismu a iracionalismu jak v poznání, tak v praktické kontrole agresivity. Takto pojatá agresivita redukuje nejen samotného člověka na loutku instinktivních sklonů, ale též přírodní a společenské prostředí, v němž člověk žije, na více či méně pasivního akceptora takového pudu agresivity, neboť je tu vlastně jen proto, aby se mohl tento pud za určitých podmínek někde vybit.

S žádnou z těchto tezí, pokoušejících se ve zkratce, a tedy i poněkud zjednodušeně(14) podat určitý sukus některých generalizovaných etologických koncepcí příčin a smyslu agresivity, nelze souhlasit ještě z mnoha dalších důvodů. Empirický materiál žádné přírodovědecké disciplíny, která se analýzou agresivního chování zabývá (neurologie, neurofyzilogie, antropologie, ale ani etologie), *neposkytuje důkazy pro existenci vrozeného a trvalého „pudu agresivity“ u člověka, pudu, který periodicky nutně propukává a vybíjí se sám od sebe.* Existenci takového zobecněného „pudu agresivity“ nelze zjistit ani u zvířat, ačkoli u určitých druhů existují fylogeneticky předávané vzory chování, z nichž některé lze považovat za „agresivní“.(15)

(14) Chápat agresivitu a její pudově motivační složky jako rozhodujícího činitele a primární podnět pro formování kontaktního, vazebně sociálního, nebo dokonce společenského chování, odmítli i četní přední etologové [Hinde 1974; Eibl-Eibesfeldt 1978]. Takto pojatou individuálně vnitrodruhovou agresivitu nelze považovat za „přirozenost člověka“ a nelze ji — jak ostatně uznávají někteří etologové a v posledních letech i K. Lorenz — považovat za základnu různých forem kolektivní agrese a u člověka především vzniku útočných, agresivních válek [Eibl-Eibesfeldt]. Při analýze názorů etologů je dnes nezbytné (nechceme-li chybně zjednodušovat) vidět i výrazné názorové rozdíly mezi jednotlivými etology, zejména značný vývoj názorů jednotlivých etologů (např. K. Lorenz podstatně korigoval některé své dřívější názory [Lorenz 1977; 1978]. Velké difference existují mezi názory čelných představitelů etologie jako vědy a četnými jejími popularizátory, upadajícími často až do vulgarizace. Lorenzův „pudově hydraulický model“ agrese byl v mnoha směrech v rozporu s jeho celkovým vlastním přínosem v etologii a Lorenz sám se jej na základě vývoje vlastních názorů a dalšího upřeshňování etologického pojmu instinktu (s přihlédnutím ke kritice vlastních žáků, např. evolučního etologa W. Wicklera) [1974] pokusil několikrát revidovat a ve značně rekonstruované podobě i znovu obhájit [Lorenz 1978]. Vztah freudismu a etologie v souvislosti s fenomenologickou psychologií blíže analyzuje v monografii o lidské agresivitě belgický psycholog J. Van Rillaer [1975].

(15) Novějšími výsledky výzkumu chování člověka i živočichů nebyl potvrzen původní předpoklad psychoanalýzy a etologie o existenci „agresivních instinktů“, které se i při neexistenci uvolňovacích faktorů periodicky hromadí a pak se vybíjejí spontánně samy ze sebe. Dnes už je zcela přesvědčivě prokázáno, že ani u zvířat neexistuje žádný *boj jako samoučel*, tj. boj pro samotnou bojovou aktivitu. Všechny dnes podrobně popsané formy agresivního chování se vztahují především na konkrétní vnitrodruhové konfliktní situace a na podněty existujícího přírodního prostředí. Též v bojích poražená zvířata jsou jen zcela výjimečně vážně zraněna nebo usmrcena. Vznikla celá řada zvláštních výrazových prostředků, agrese brzdících forem a me-

Všechny projevy jak animální, tak lidské agresivity se fylogeneticky vyvíjely a jsou během ontogeneze nepřetržitě ovlivňovány, regulovány a měřeny jak sociálním, tak přírodním prostředím, výchovou, učením, tradicí a u člověka kulturou. Pokud jde o projevy agresivních aktů na úrovni větších skupin, kolektivů, tříd, nebo dokonce státních útvarů a národních celků, nejsou projevem žádné spontaneity zobecněných „agresivních pudů“. Je nutno za nimi především vidět konkrétní zájmy odpovídajících sociálních struktur a jejich cílů. Přes složitost mezinárodních vztahů je možné v každé dějinné epoše relativně přesně označit agresi a agresora. Nejotevřenější forma násilí a agrese — válka — je vždy projevem určité strategie a taktiky se zcela záměrným prosazováním určitých mocenských zájmů a v žádném případě není důsledkem spontánně propukajících a masy zachvacujících „pudů agresivity“.

Na druhé straně ovšem nelze popřít, že jako druhořadé faktory se mohou uplatnit i některé fyziologicky či psychicky nenormální, nebo přímo patologické dispozice, podmiňující jednání aktérů válečných konfliktů, například vůdců a generálů, jako byli nesporně ke konci války Hitler a jeho spolupracovníci, prosazující „smrt celého německého národa“.

Dnes už není pochyb o tom, že jak psychoanalytické, behavioristické, tak zejména etologické přístupy k fenoménu agrese bezpochyby soustředily mnoho nových dílčích faktů, interpretací a cenných závěrů. Avšak na druhé straně i sami čelní představitelé etologie (mezi nimi bohužel i Konrad Lorenz) oživilí v různých souvislostech představu, že zvířatům a analogicky i člověku jsou vrozeny generalizované spontánní agresivní pudy, které — jsou-li vhodným způsobem stimulovány — mohou za jistých okolností rozhodujícím způsobem ovlivnit, nebo dokonce determinovat základní strukturu živočišného i lidského chování [Lorenz 1968: 77 an.].

Už několikrát jsme poukázali na to, že hlavní pilíře Lorenzovy koncepce agresivity mají některá společná východiska se staršími psychoanalytickými pudově instinktivními názory na agresi (Freud, Adler). Její jádro původně tvořil mechanicko-hydraulický pudový model agrese, podle něhož k agresi dochází postupným nahromaděním energie, apetenčním chováním, tj. vyhledáváním podnětů k agresi, takže agrese primárně není reaktivní povahy na podněty zvenčí a vždy se vybije spontánně, ať už je podnět vhodný nebo nevhodný. Tato vždy více či méně vyjádřená nezbytná spontánnost instinktivního agresivního chování je údajně to, co činí agresi právě tak nebezpečnou, těžko regulovatelnou, předvídatelnou atd.

V těchto bodech se Lorenz příliš neliší od svých předchůdců. Diference se objevuje teprve v tom, že při reflexi všech těchto nebezpečí je agrese podle Lorenze pouze takzvaným zlem, neboť i když může mít dílčí destruktivní následky, vcelku vlastně stojí ve službách života a umožňuje v mnoha funkčních okruzích progresivní přežití individua, rodičů a potomstva, a tím i druhu. Zde Lorenz vytyčuje nejen analogické shody agrese u zvířat a lidí, ale zejména rozdíly. Zatímco agrese, neboli zlo je u zvířat právem pouze takzvaným zlem a slouží celkově v ontogenezi i ve fylogenezi rozvoji druhu, u člověka, kde původně její kořeny též nebyly zlé, došlo historickým vývojem k její přeměně ve zcela neúčelné nebezpečí a ohrožení druhu. U volně žijících zvířat je agrese vůči příslušníkům vlastního druhu spíše výjimkou, je složitě ritualizo-

chanismů, které též účinně brání takovému vyústění konfliktů a bojů, že by to mohlo vážně ohrozit přežití nebo početní stavy daného, k boji dobře vybaveného biologického druhu.

vána a regulována. U zvířat domestikovaných, v zoologických zahradách a jiných umělých chovech může dojít k jejímu zvýšení.

Ve své známé knize *Das sogenannte Böse* [Lorenz 1963], pojednávající o sociálním životě a agresivním chování řady biologických druhů, včetně člověka, Lorenz v duchu výsledků etologie doplňuje Darwinovo pojetí přirozeného výběru. Jestliže Darwin kladl důraz na trvalou konkurenci mezi druhy v jejich existenčním boji, zdůrazňuje Lorenz právem význam chování uvnitř druhu, význam sociálních a individuálních rozdílů, které umožňují přežití a další vývoj druhu. Avšak toto nepochybně nové a správné stanovisko etologie k evoluci je stejné jako celá řada dalších cenných poznatků etologie na několika místech knihy znehodnocováno problematickými závěry o základních typech sociálního chování zvířat a analogicky i lidí.

Lorenz vcelku rozeznává čtyři typy sociálního uspořádání: prvním je anonymní hejno, v němž ještě neexistuje osobní rozpoznávání jednotlivých individuí a nemůže se tedy vlastně ještě mezi nimi vytvořit osobní pouto, a proto i sociální soudržnost je zde minimální.

Pro vyšší typ už začíná být typická postupně se rozvíjející, i když ještě nedokonalá „individualita“ členů. Individualita u zvířat spočívá podle Lorenze obecně v různé míře osobního, individuálního způsobem „naučeného“ rozpoznávání partnerů uvnitř skupiny, takže už nejde o čistě vrozené reakce a instinkty jako u anonymního hejna. Sem patří u mnoha druhů jasně vyjádřená, většinou velmi silná pohlavní přitažlivost mezi vybranými jedinci, kteří si už musí své postavení ve skupině minimálně vybojovat alespoň v konkurenci s jinými jedinci téhož pohlaví. Tento elementární „rodinný svazek“ postrádá ovšem ještě pouto „pravé lásky“, je „společenským řádem bez lásky“, jak nazval autor devátou kapitolu své knihy.

Další formou je uspořádání založené na kolektivním boji jednoho společenství proti druhému. Sem patří například krysy, a jiná sociálně žijící zvířata, která v chování vůči členům své vlastní pospolitosti, jež neomylně poznávají podle pachu hnízda, jsou skutečným vzorem všech „sociálních ctností“, ale dovedou se proměnit v pravé bestie, jakmile se dostanou do styku s příslušníky jinak páchnoucí skupiny.

Opravdový „sociální svazek“ se znaky vzájemně vyjádřené „citové náklonnosti“ vidí Lorenz prakticky až u divokých hus (které jsou vedle krkavcovitých ptáků a některých druhů ryb jeho nejoblíbenějším objektem pozorování) a divokých kachen.

Zjevnou snahou přenášet závěry z pozorování zvířat na člověka se Lorenz liší například od jiného výrazného filozofujícího teoretika zoopsychologie, jakým byl svého druhu jeho předchůdce, Jakob von Uexküll.⁽¹⁶⁾ Zatímco Lorenz je v podstatě darwinistou, vitalista Uexküll byl odpůrcem darwinismu. Uexküll — oproti Lorenzovi — důrazně odmítal (zdůrazněme však, že nikoli z vědec-

(16) J. von Uexküll je proslulý svou naukou o „osvětě“ (Umweltlehre), zaměřenou na studium vzájemné aktivity organismů a vnějšího světa. Jedná se v podstatě o srovnávací živočišnou psychologii, zkoumající zvíře jako autonomní subjekt. Zvíře žije uprostřed vlastního prostředí, v němž jsou všechny věci aktivní (Aktionsdinge) a které je odlišné od prostředí jiných živočišných druhů. Prostor různých zvířat je utvářeno podle určitého plánu stejně jako zvíře samo. To znamená, že zvířecí chování k předmětům a objektům v okolí je předurčeno *životními potřebami* toho kterého živočicha. Potřeby zvířete ovlivňují smysl jeho chování. Každé zvíře má různé psychofyziologické vybavení, proto se mu prostředí jeví jinak než individuu náležejícímu k jinému živočišnému druhu. Z tohoto důvodu mají objekty nebo různé životní situace pro různé druhy různý význam. Uexküll rozlišuje objektivní svět od světa subjektivně vztahového, ať již zážitkově nebo akčně [Uexküll 1909; Mislin 1978].

kých, nýbrž ze svých vitalisticko-idealistických pozic) jakékoli srovnávání faktů živočišné psychologie s psychologií člověka jako zavádějící a zkreslující.(17) Lorenz naopak z pozorování chování zvířat vyvozuje v řadě svých prací s filozofickými ambicemi relativně jednoznačné závěry i pro chování člověka, ale současně se v mnoha diskusích a polemikách pokouší výslovně distancovat od zjevného a vědomého zoomorfismu, zvláště vulgárního, rozšířeného v určité části literatury popularizující etologii. Je sice pravda, že Lorenz v podstatě staví na výlučnosti člověka a sahá ve svých analogiích člověka s říší zvířat do nejrozumnějších typů zvířecích společenství; dělá to ovšem mnohdy libovolně, nikoli vždy vědecky průkazně a přesvědčivě. Často mu jde spíše o vyvolání silného *morálního a estetického účinku* než o dokázání nějaké vědecké hypotézy.(18)

Lorenz poukazuje zejména na fakt, že lidstvo se dá poměrně snadno strhnout ke „vzruchovým situacím“. Tato potencialita nechat se strhnout demagogy reprezentuje Lorenzovi moment vlastní například právě anonymnímu hejnu. Při líčení každého jednotlivého společenství rozehrává Lorenz až sugestivně své umění antropologizace. Když líčí „rodinné chování“ hus, neopomine poznamenat, že protokoly zachycující toto chování se čtou jako napínavé romány. To proto, že nám připomínají lidské poměry v mnoha nejrozumnějších variantách (láska, přátelství, nevěra, bojová solidarita, dokonce homosexualita atd.). I když Lorenz vystopuje některé analogie — pokud jde o nejjednodušší psychofyzické funkce, bezprostředně závislé na biopsychických zvlátnostech a uplatňující se zejména v ranných fázích ontogeneze, rozhodně se mu nedaří jakkoli prokázat, že analýza chování uvedených typů živočichů může nahradit studium samotného člověka. Daří se mu pouze navodit — zvláště u laického čtenáře — intenzivní pocit povědomí příbuzenství člověka s „královstvím divočiny“. V tomto smyslu jsou některé jeho analogie záludné a zavádějící a rozsáhlá kritická reakce na jeho knihu *Das sogenannte Böse*, byla zcela oprávněná.

Při bližší analýze fenoménu agrese se stále více ukazuje, že jsou do něho zahrnovány a v jedno spojovány i velice heterogenní třídy chování. Jestliže agrese znamená hrozbu nebo dokončení útoku ve smyslu *obecné definice agrese*, (19) u zvířat je možné specifikovat toto rozlišení: útočné chování je vyvoláno:

(17) V roce 1900 tři známí biologové — Bethe, Beer a Uexküll — z těchto pozic protestovali proti antropomorfním spekulacím některých biologů a psychologů tezí: pro biologie neexistuje žádná zoopsychologie.

(18) Ve svých estetických ambicích je Lorenz blízký francouzskému mysliteli Rogerovi Calloisovi, který rovněž hledá paralely mezi biologickými zákony a chováním živočišných druhů a člověka. Ve studii o kudlance nábožné [1968] postupuje ovšem daleko „křeččí“ metodou než Lorenz. Podobnosti nalézá nikoli v oblasti činů, nýbrž v oblasti představ. „Člověk není v přírodě izolován“, říká Callois. „Jeví se jako zvláštní případ jen sám sobě. Nevymyká se pravomoci biologických zákonů, které řídí chování jiných živočišných druhů; avšak tyto zákony, aplikované na jeho vlastní přirozenost, jsou méně zjevné a méně příkazné: „*nepodmiňují už čin, ale pouze představu*“ [Callois 1968: 55–56].

K těmto závěrům dalo Calloisovi podnět důkladné přírodovědecké studium „mra-vů“ kudlanek a stejně důkladné studium mytologického tématu ženy, která hubí a pohlcuje své milence. Neztotožňuje samozřejmě oba typy — kudlanky a člověka — ale u člověka posunuje formu života, u kudlanek zákonitou, pouze do sféry chtění, představivosti, jež je biologicky podmíněná základními determinacemi, které mohou začít fungovat tehdy, odvádí-li rozum fantazii od jejího cíle. Autor nepochybuje o společenském charakteru mytologie, mýtické imaginace, ovšem i tato „zjemnělá“ forma biologismu vidí základ přístupu k člověku v metodách biologických věd.

(19) Současná etologie vymezuje v nejširším smyslu pojem agrese pro všechny projevy chování, při nichž jeden nebo více organismů zaměřuje své chování vůči jiným organismům s cílem diskriminovat je, omezit jejich vztahy k prostředí ne-

kých, nýbrž ze svých vitalisticko-idealistických pozic) jakékoli srovnávání faktů živočišné psychologie s psychologií člověka jako zavádějící a zkreslující.(17) Lorenz naopak z pozorování chování zvířat vyvozuje v řadě svých prací s filozofickými ambicemi relativně jednoznačné závěry i pro chování člověka, ale současně se v mnoha diskusích a polemikách pokouší výslovně distancovat od zjevného a vědomého zoomorfismu, zvláště vulgárního, rozšířeného v určité části literatury popularizující etologii. Je sice pravda, že Lorenz v podstatě staví na výlučnosti člověka a sahá ve svých analogiích člověka s říší zvířat do nejruznějších typů zvířecích společenství; dělá to ovšem mnohdy libovolně, nikoli vždy vědecky průkazně a přesvědčivě. Často mu jde spíše o vyvolání silného *morálního a estetického účinku* než o dokázání nějaké vědecké hypotézy.(18)

Lorenz poukazuje zejména na fakt, že lidstvo se dá poměrně snadno strhnout ke „vzruchovým situacím“. Tato potencialita nechat se strhnout demagogy reprezentuje Lorenzovi moment vlastní například právě anonymnímu hejnu. Při líčení každého jednotlivého společenství rozehrává Lorenz až sugestivně své umění antropologizace. Když líčí „rodinné chování“ hus, neopomine poznamenat, že protokoly zachycující toto chování se čtou jako napínavé romány. To proto, že nám připomínají lidské poměry v mnoha nejruznějších variantách (láska, přátelství, nevěra, bojová solidarita, dokonce homosexualita atd.). I když Lorenz vystopuje některé analogie — pokud jde o nejjednodušší psychofyzické funkce, bezprostředně závislé na biopsychických zvlátnostech a uplatňující se zejména v ranných fázích ontogeneze, rozhodně se mu nedaří jakkoli prokázat, že analýza chování uvedených typů živočichů může nahradit studium samotného člověka. Daří se mu pouze navodit — zvláště u laického čtenáře — intenzivní pocit povědomí přibuzenství člověka s „královstvím divočiny“. V tomto smyslu jsou některé jeho analogie záludné a zavádějící a rozsáhlá kritická reakce na jeho knihu *Das sogenannte Böse*, byla zcela oprávněná.

Při bližší analýze fenoménu agrese se stále více ukazuje, že jsou do něho zahrnovány a v jedno spojovány i velice heterogenní třídy chování. Jestliže agrese znamená hrozbu nebo dokončení útoku ve smyslu *obecné definice agrese*, (19) u zvířat je možné specifikovat toto rozlišení: útočné chování je vyvoláno:

(17) V roce 1900 tři známí biologové — Bethe, Beer a Uexküll — z těchto pozic protestovali proti antropomorfním spekulacím některých biologů a psychologů tezí: pro biologie neexistuje žádná zoopsychologie.

(18) Ve svých estetických ambicích je Lorenz blízký francouzskému mysliteli Rogerovi Calloisovi, který rovněž hledá paralely mezi biologickými zákony a chováním živočišných druhů a člověka. Ve studii o kudlance nábožné [1968] postupuje ovšem daleko „křehčí“ metodou než Lorenz. Podobnosti nalézá nikoli v oblasti činů, nýbrž v oblasti představ. „Člověk není v přírodě izolován“, říká Callois. „Jeví se jako zvláštní případ jen sám sobě. Nevymyká se pravomoci biologických zákonů, které řídí chování jiných živočišných druhů; avšak tyto zákony, aplikované na jeho vlastní přirozenost, jsou méně zjevné a méně příkazné: „nepodmiňují už čin, ale pouze představu“ [Callois 1968: 55–56].

K těmto závěrům dalo Calloisovi podnět důkladné přírodovědecké studium „mra-vů“ kudlanek a stejně důkladné studium mytologického tématu ženy, která hubí a pohlcuje své milence. Neztotožňuje samozřejmě oba typy — kudlanky a člověka — ale u člověka posunuje formu života, u kudlanek zákonitou, pouze do sféry chtění, představivosti, jež je biologicky podmíněná základními determinacemi, které mohou začít fungovat tehdy, odvádí-li rozum fantazii od jejího cíle. Autor nepochybuje o společenském charakteru mytologie, mýtické imaginace, ovšem i tato „zjemnělá“ forma biologismu vidí základ přístupu k člověku v metodách biologických věd.

(19) Současná etologie vymezuje v nejširším smyslu pojem agrese pro všechny projevy chování, při nichž jeden nebo více organismů zaměřuje své chování vůči jiným organismům s cílem diskriminovat je, omezit jejich vztahy k prostředí ne-

1. samotnou existencí kořisti, 2. strachem, 3. předrážděním nebo frustrací, 4. nutností ochrany, udržení či rozšíření teritoria, 5. nutností ochrany mláďat, 6. sexuální rivalitou, 7. sociální rivalitou, 8. jako podmíněná reakce na různé stimuly (operativní nebo instrumentální agrese) aj. Existence těchto jednotlivých forem agrese (velmi zřídka všech najednou) je pro daný druh projevem speciálního přizpůsobování prostředí a je vždy spojena s určitými vzory chování [Hassenstein 1973; Heymer 1977; Tembrock 1978].

Ve vnitrodruhové konkurenci se agrese přisuzuje ne vždy oprávněně projevům „soutěživého“ chování nebo takzvaného *agonistického chování*. Agonistické chování vzniká tehdy, když existence jiného zvířete působí jako rušivý činitel pro zvíře téhož nebo cizího druhu. Cílem agonistického chování, jak prokázala zejména mimoevropská etologie (zvláště japonská a americká), je odstranit rušivou veličinu, neutralizovat ji, podrobit si ji v rámci hodnotního žebříčku, a dokonce ji i fyzicky zničit (vlastní akt agrese). Důležité je, že oba kontrahenti ve sporu tvoří vzájemně rušivou veličinu, takže agonistickému chování se dnes přiřazují všechny pohybové a výrazové koordináty, jak aktivního (hrozba, imponování, diskvalifikace, přiblížení, vlastní útok), tak i pasivního boje (vyhýbání, strach, utěšování, obrana, útek, podrobení); včetně různých mezistupňů, vzájemného střídání a křížení obou forem.

Už jen tato velká strukturní a funkční rozmanitost forem, které vedou k agonistickému chování, se nedá v žádném případě redukovat na jednoduché mechanismy a pomyslné „agresivní pudy“, které by je mohly vyvolávat či být jimi ukojeny. (Taková zjednodušení přebírá dnes pouze nejvulgárnější zoomorfická popularizace etologie.)

Útočné i obranné chování a boje vznikají mezi zvířaty především ze specifických vnějších i vnitřních příčin a podnětů, nikoli zcela spontánně z nepřetržitého vnitřního „puzení“. (20) To ovšem neznamená, že neexistuje žádný podnětový práh, určitá vnitřní akčně specifická energie (a v tom má Lorenz bezesporu svou relativní pravdu), ať už více vrozená či více naučená dispozice k ag-

bo v rozporu s vlastní motivací organismu změnit nebo úplně zabránit určitému druhu chování. Agrese je spojena s fyzickými zákroky nebo s fyzickým ohrožením a zničením protivníka. Podle této definice by agresivní chování a agresivita představovaly určitou *dispozici, pohotovost* takové chování včas a účinně uskutečnit [Lorenz 1978; Eibl-Eibesfeldt 1978]. V evoluci se vyvinul současně silný selekční tlak proti vzájemně zničujícím agresivním bojům, tedy k jejich regulaci, zvláště v rámci obecnějších forem a *funkčních okruhů agonistického chování* [Hinde 1974], které nefungují jako samostatné systémy, ale slouží jako prostředek rozhodování sporných případů v rámci vnitrodruhového boje. Přípravenost k agresivnímu chování je u zvířat zčásti druhově vrozena, může být však prostřednictvím zkušenosti a učení zesílena, oslabena, brzděna a modifikována. Ve svých pozitivních důsledcích agrese zajišťuje minimální životní prostor, brání přemnožení, podporuje rozšíření druhu, zvýhodňuje zdravá individua při rozmnožování i ve struktuře hodnotního žebříčku atd.

(20) Když se například bojem nedá nic získat (dejme tomu v soutěži o omezené zdroje potravy či vody, o místa pro hnízdění, o partnera nebo životní prostor), je to zbytečná ztráta času i pro zvířata. Jakmile se bojem odstraní ohrožení, bojové chování ustává. Agonistické, bojové chování je v podstatě pouze pomocným prostředkem při této soutěži a v defenzivní obraně životních zájmů druhu. Je pochopitelné, že občas dochází i ke zbytečným a náhodným bojům, jestliže se zvířata musí z jiných zájmů a důvodů vzájemně přiblížit. Etologie zjistila u každého druhu a jedince existenci tzv. *kritické vzdálenosti*, po jejímž překročení může dojít ke spuštění útočného chování i u jinak velmi mírumilovného druhu. K určitému vynucenému přiblížení zvířat dochází např. při přemnožení i ve volné přírodě. Typické je ovšem při demestikaci zvířat a v umělých chovech, např. akvariijních ryb. Tam se pak zvýšenou měrou projevuje i útočné chování, které je zde často i chovatelským cílem, což ovšem nemůže být dokladem pro existenci spontánního „agresivního pudu“ u zvířat.

resivnímu chování některých jedinců nebo i druhů, a tím též specifická nutnost jeho regulace, ritualizace obrany proti němu už na této biologické úrovni [Lorenz 1978: 275 an., 299 an.; Holzkamp-Osterkamp 1975 Bd. I: 337 an.].

Agonistické chování zahrnuje tedy jak útok, tak obranu či útěk, a je zvláštní formou vnitrodruhového, více či méně v podstatě defenzivního chování. Má tedy vlastně primárně funkci nikoli útočnou, ale vlastně druhově ochrannou. Jeho primární motivací je především jakási „druhová opatrnost“, snaha vyhnout se zbytečným rizikům, snaha zabránit a předejít vlastním škodám a v tomto smyslu je v Lorenzově terminologii skutečně pouze „takzvaným zlem“. Samovolné útočné chování, vyhledávající za každou cenu objekt agrese, nebylo totiž (kromě patologických výjimek u člověka a domestikovaných zvířat) s jistotou prokázáno u žádného dnes ve volné přírodě existujícího biologického druhu [Löther 1976: 30; Wieser 1976 aj.].

Etologická stanoviska k příčinám agresivního chování se ovšem setkávají s kritikou z různých pozic — a to nejen v táboře metodologických protivníků — behavioristů [Montagu 1968; Huston 1978; Bandura 1979], ale často i v táboře domnělých spojenců — psychoanalytiků [Marcuse 1969; Mitscherlich 1969; Plack 1973; Hacker 1974; Fromm 1974] a někdy i s „revizemi“ samotných etologů [Schmidt-Mummendy-Schmidt 1971; Horn 1974; Roth 1974]. Tak například podle významného anglického etologa R. A. Hindeho je mnohem rozumnější předpokládat, že agresivita je pouze agresivním subinstinktem, který stojí ve službě druhově záchovného instinktu, než chápat ji jako výchozí a primární agresivní instinkt, jehož důsledky by pak byly disfunkční pro život druhu [Hinde 1974]. Takový předpoklad či *pojetí agresivity jako subinstinktu* dává odpověď minimálně na dvě otázky: 1. Proč je agresivita mnohem častější u většiny zvířat například v době páření a péče o potomstvo? 2. Kde mají agresivní energie a její excitační potenciály svoje vlastní přírodní zdroje? Podle Hindeho je agrese či agresivita spíše záchranná, mobilizující reakce organismu v době jeho ohrožení, a nikoli trvalá spontánní akce. Konstantní agresivní „bioenergie“ by byla kontraproduktivní a nebezpečná pro existenci života a přežívání biologických druhů, neboť v takovém funkčním okruhu zcela osamostatnělém od jiných základních životních funkcí, jako je vyhledávání potravy, rozmnožování atd., by nebyla možná žádná homeostatická regulace, která existuje při všech těchto jiných, životně nezbytnějších a sebezáchovných funkcích.

V zápalu kritiky a polemiky došlo i k mnoha nepřesnostem a *nesprávnému hodnocení nejen názorů K. Lorenze, ale i přínosu etologie*.⁽²¹⁾ Ještě po desetiletém odstupu píše např. E. Fromm: „Co mohlo být pro lidi . . . , kteří se bojí a cítí se neschopni změnit běh věcí směřujících ke zničení, vítanějším než teo-

(21) O osobnosti, biografii a celkovém vědeckém přínosu K. Lorenze zasvěcené piše jeho žák I. Eibl-Eibesfeldt v úvodu antologie z jeho prací týkajících se převážně humánní etologie [Lorenz 1978: 13–23]. V rámci hlavních proudů moderní biologie, etologie a psychologie je Lorenzův přínos všestranně hodnocen v objemném, více než tisícistránkovém svazku Kindlerovy encyklopedie moderní psychologie, vydaném v témže roce v NSR [Stamm-Zeier 1978]. Kritický postoj ke svým vlastním názorům, včetně názorů na příčiny agrese, vyjadřuje Lorenz dnes zcela otevřeně v různých interview: „Jestliže bych dnes měl znovu napsat *Takzvané zlo* pak bych předpokládal ostřejší rozlišení mezi individuální agresí uvnitř určité skupiny a kolektivní agresí určité etnické skupiny vůči jiné. Zde se může jednat o dva zcela rozdílné programy.“ [Lorenz 1977: 38] Mnoho kritiků vytýkalo Lorenzovi nesprávnou intenci „omlouvát“ svou koncepci agresivní a konzervativní síly společnosti tím, že důrazem na některé vrozené mechanismy a vzory chování popírá jakoukoli možnost jejich ovlivnění zkušeností [Denker 1966; Schmidbauer 1972; Wieser 1976]. Avšak už sám Lorenz velice záhy mluvil o omezení instinktu drezúrou (Instinkt-Dressur-Verschränkung) a podal velké množství důkazů o integraci učení do funkčních celků s vrozeným [Lorenz 1974: 1978].

rie Konrada Lorenze, že násilí pochází z naší živočišné přirozenosti a nezkrotného pudu k agresi.“ [Fromm 1974: 53]

Mnohem fundamentálnější a též pečlivěji diferencující než řada už zmíněných kritik je *marxistická kritika etologických koncepcí, názorů a generalizací*, zejména ideologizace etologických teorií agresivity [Goldau 1974; Hollitscher 1973, 1975; Schurig 1975; Johst 1976; Tembrock 1978].

Například V. Johst na rozdíl od Lorenze, navrhuje odreagování agresivity na náhradních objektech, doporučuje využít zvýšenou senzibilitu v rané fázi vývoje dítěte prostřednictvím sociálních stimulů ve výchově tak, aby nedocházelo k ireverzibilnímu snižování frustrační tolerance. Jestliže je zvláštní senzibilita této fáze geneticky naprogramována, pak závisí co nejlepší uspokojení emocionálních a jiných základních potřeb kojence a batolete především na jeho okolí. Příznivá materiální a ideální přeměna a humanizace světa rozhoduje tak — podle Johsta — podstatně o biotické agresivitě. Johst rovněž právem zdůrazňuje, že „domněnka, podle níž u zvířat existuje „pud agresivity“, který se hromadí a bez vnější příčiny se též snaží vybit, není vědecky doložitelná“ [Johst 1976: 53].

O problematickém charakteru ideologických generalizací Lorenzovy teorie agresivity výstižně hovoří i představitel tzv. „kritické psychologie“ Volker Schurig: „Ideologizace pojmu instinktu v psychologických teoriích se biologicky opírá o unáhlený předpoklad instinktivních mechanismů v oblasti agresivity a sexu, o nichž není dosud nikterak jasno v jednotlivých případech často ani u vysoce vyvinutých savců ... nelze vycházet z toho, že právě tyto, pro udržení druhu důležité funkce zůstaly během vývoje chování konstantní ... Vysoká selekční hodnota agresivního a sexuálního chování naznačuje, že právě v těchto funkčních oblastech existují pro mnohé skupiny zvířat individuální poměry, takže extrapolace jednoho specifického děje vede vždy k největším zjednodušením. Jednotlivé zvířecí systémy instinktů nejsou tedy samy také žádné konstanty, nýbrž jsou stejně jako chování na základě učení (Lernverhalten) součástí evolučních změn, které jsou tím trvalejší, čím důležitější je odpovídající funkce pro zachování jedince a druhu.“ [Schurig 1975: Bd. 1, 34].

Teorie o pudu agresivity u lidí falšuje základy somaticko-psychické struktury člověka. U člověka nelze dokázat žádný a priori daný instinktivní pud agresivity, s nímž by prostě společnost musela na každém kroku počítat. Člověk jako průsečík specificky lidských biotických vývojových možností, jako vývojová potencialita individuálního zespolečenštění představuje empirické uplatňování druhově specifického biologického vybavení, jehož realizace závisí však vždycky na historicky určitých společenských poměrech, takže se individuálně historicky neprojevuje jako „obecná“, „abstraktní“, v individuu spočívající esence, nýbrž vždy a nutně jako realizační forma určitých psychologických predispozic v historicky konkrétních formách.

Utváření člověka zahrnuje jak vznik psychofyzické konstituce, typické pro biologický druh „člověk“, tak i vytvoření kvalitativně nových sociálních podmínek. Bez této druhé stránky nelze člověka pochopit stejně jako bez první. O psychofyzické konstituci člověka lze mluvit jen za předpokladu, že víme o společenských podmínkách jeho existence, zajišťujících schopnost života a umožňujících plně (nebo jenom částečně) rozvinutí této konstituce.

K vybavení člověka patří i specificky individuální schopnost učení, totiž schopnost „přivlastňování“. Tato schopnost znamená novou kvalitu, složenou z nejrozličnějších dílčích složek organické schopnosti učení a vývoje, přechod od nejvyšších zvířecích forem receptorické schopnosti učení k pochopení významu a smyslu předmětů, přechod od nejvyšších forem motorické schopnosti

učení na úrovni „chování“ k aktivitě na úrovni „činnosti“, utvářené „věcnou logikou“ významu předmětů; je to i veliký přechod od učení pouze sociálních pravidel chování k učení kooperativních vztahů k jiným lidem, zprostředkovaných předmětnou prací, což zahrnuje schopnost symbolické komunikace, vyplývající z nutnosti práce.

Schopnost lidských individuí společensko-historicky se rozvíjet a přivlastňovat si výsledky společensko-historického vývoje nezahrnuje samozřejmě pouze pozitivní momenty. Občas se uplatňující schopnost agresivního jednání u člověka však ještě neznamená, že je tato agresivita nutnou součástí jeho přirozenosti. Hybné momenty lidského jednání se dostávají do hry nikoli v důsledku samotné biologie člověka, nýbrž složitými a bohatě strukturovanými faktory, pocházejícími z prostředí mimo člověka, na něž „vnitřní prostředí“ člověka, totiž jeho biologicko-psychické uzpůsobení opět svérázně reaguje a nechává se jimi — již zformované — znovu a znovu formovat.

I když Konrad Lorenz a další etologové přispívají svými biologicko-psychologickými analýzami významně k poznání, kontrole a ovládnutí některých specifických projevů individuálně agresivního jednání, jejich sociální generalizace rozhodně nelze akceptovat. V této sféře zastírají etologické koncepce velmi často skutečné hybné síly a jsou nebezpečně zálužné zvláště tam, kde činí *z agresivních aktů projev jakési normality či neměnné přirozenosti člověka*, a to nejen jako individua, ale často i společenských celků, včetně národů a států, které se pak stávají údajným nástrojem agresivních pudů jednotlivce.(22) Ačkoli etologové chápou svoje rozsáhlé výzkumy agresivity jako nástroje zabrzdnutí a regulace agresivity v osvícenském duchu úspěšné ovladatelnosti pouze dobře poznanych jevů, zastírají často jak formou, tak i obsahem argumentace skutečné příčiny a hybné síly agresivity a agresivního chování v současnosti, a tím vlastně přispívají k opaku svého programového humanistického úsilí, totiž právě k reálné „obtížné ovlivnitelnosti“ agresivity. Sociální nebezpečnost a nedostatečná zodpovědnost této části etologické argumentace je markantní zvláště při výkladu příčin a povahy tak závažných jevů otevřeného násilí a nejdestruktivnější formy agrese, jako je právě válka. Příkladem může být biologizující teze o tzv. „kulturní pseudospeciaci“ jako domněle nezbytném předpokladu skupinové, kolektivní agrese a útočné války [Eibl-Eibesfeldt 1975; Lorenz 1977].

Je-li zájem společenských tříd, dílčích specifických skupin či jednotlivců skrýván za domnělé „přirozené agresivní pudy“, vedou takto generalizované teorie i dnes k nesprávnému výkladu a dezorientaci vzhledem k válečnému nebezpečí. Oslabují totiž — ať již vědomě nebo nechtěně — probíhající boj za mír a v některých případech ospravedlňují již existující válku (válečnou ideologii) a prohlašují ji za legitimní. Tito etologové neberou především ohled na

(22) Je příznačné, že Lorenz a jeho žáci vzhlížejí v rámci své teorie agrese také s poměrnou úctou k existujícím společenským institucím a autoritám a pomocí svých modelů takzvaného dobra a takzvaného zla kritizují různé „negativní“ civilizační jevy, například ostře protestní postoje radikální mládeže [Lorenz 1973]. Toto odmítnutí poslušnosti daným autoritám a institucím nechápou však jako hlouběji sociálně, politicky či psychicky založené postoje a motivace, ale pouze v rámci rivalitního etologického schématu takzvaného zla — tj. agrese — či tzv. dobra — tj. lásky a vzájemné přichylnosti. Zatímco Lorenz tvrdí, že bližší osobní vazby, vztahy, jako je přátelství, láska a úcta ke starším a zkušenějším, se vytvářejí jen u dostatečně agresivních zvířat a analogicky i lidských jedinců a skupin [Lorenz 1963], W. Wickler a I. Eibl-Eibesfeldt hledají původ těchto „ctností“ přesně naopak v chování infantilním, v láskyplné péči o potomstvo, ve vrozených či naučených dispozicích k partnerství a jeho vzájemné reciprocitě [Wickler 1974; Eibl-Eibesfeldt 1978].

hlavní formu a hlavní příčiny lidské vnitrodruhové agrese a násilí v dosavadní třídní civilizaci, spojené s *ekonomickým vykořisťováním a politicko-sociálním panstvím vládnoucích tříd nad ovládanými*. Základním pramenem agresivity, násilí a útisku je soukromé vlastnictví s celým systémem svých znaků, zakotvených ve fungování buržoazního státu.(23)

Literatura

- Archer, J.: *The Organization of Aggression and Fear in Vertebrates*. In: P. P. G. Bateson & P. Klopfer (ed.): *Perspectives in Ethology*, Vol. 2, New York — London Plenum Press 1976.
- Bandura, A.: *Aggression. Eine sozial-lerntheoretische Analyse*. (1. vyd. angl. 1973), Stuttgart, Klett-Cotta 1979.
- Berkowitz, L.: *Aggression. A Social-Psychological Analysis*. New York — London, McGraw-Hill 1962.
- Bowlby, J.: *Attachment and Loss*, Vol. 1—2. London, Hoggarth Press 1973.
- Callois, R.: *Zobecná estetika*. Praha, Odeon 1968.
- Carr, A. T.: *The Psychopathology of Fear*. In: [Sluckin 1979: 199—235].
- Denker, R.: *Aufklärung über Aggression. Kant, Darwin, Freud, Lorenz*. Stuttgart, Kohlhammer 1966.
- Dollard, J. aj.: *Frustration and Aggression*. New Haven, Yale Univ. Press 1939.
- Drvota, S.: *Od zvířete k člověku*. Praha, Panorama 1979.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Der vorprogrammierte Mensch. Das Ererbte als bestimmender Faktor im menschlichen Verhalten*. Wien — München — Zürich, Molden 1973.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Krieg und Frieden aus der Sicht der Verhaltensforschung*. München, Piper 1975.
- Eibl-Eibesfeldt, I.: *Grundriss der vergleichenden Verhaltensforschung*. München, Piper (5. Aufl.) 1978.
- Erikson, E. H.: *Wachstum und Krisen der gesunden Persönlichkeit*. Stuttgart, Klett 1953.
- Fromm, E.: *Anatomie der menschlichen Destruktivität*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1974 (1. vyd. angl. 1973).
- Fromm, E.: *Lieber fliehen als kämpfen*. Bild der Wissenschaft, 1974a: 52—58.
- Fuchs — Kittowski, M.: *Bedeutung und Grenzen der psychoanalytischen und verhaltensbiologischen Sicht des Problems Mutter — Kind — Beziehung in der frühen Kindheit*. In: [Tembrock 1978a: 278—295].
- Fürntratt, E.: *Angst und instrumentelle Aggression*. Weinheim — Basel, Beltz 1974.
- Goldau, A. a j.: *Biologische Argumente gegen das Aggressionskonzept von Lorenz*. Das Argument 1974: 819—826.
- Grossmann, K. E.: *Das Tier als Modell: biologische und psychologische Verhaltensforschung*. In: [Stamm — Zeier 1978: 505—527].
- Hacker, F.: *Aggression. Die Brutalisierung der modernen Welt*. Mit einem Vorwort von Konrad Lorenz. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt 1974.
- Hassenstein, B.: *Wesensverschiedene Formen menschlicher Aggressivität in der Sicht der Verhaltensforschung*. Universitas 1973: 287—295.
- Hassenstein, B.: *Humanbiologische Beiträge zum Thema Verhalten und Gesellschaft*. In: [Tembrock 1978a: 237—253].

(23) Základem marxistických analýz jsou v tomto směru Leninovy myšlenky, vyslovené výstižně zejména v knize *Stát a revoluce*. Lenin zdůrazňuje, že osvobození utlačené třídy je možné jen násilnou revolucí, zničením aparátu státní moci, který byl vytvořen panující třídou.

- Heiligenberg, W. — Kramer, K.: *Aggressivness as Function of External Stimulation*. J. Comp. Physiol. 77, 332—340, 1972.
- Heymer, A.: *Ethologisches Wörterbuch*. Berlin, Parey 1977.
- Hinde, R. A.: *Biological Bases of Human Social Behavior*. New York, McGraw Hill 1974.
- Hollitscher, W. (Hg.): *Agressionstrieb und Krieg*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1973.
- Hollitscher, W.: *Lidská agresivita v dílech Marxe, Freuda a Lorenze*. Praha, Svoboda 1975.
- Holloway, R. L. (ed.): *Primate Aggression. Territoriality and Xenophobia*. New York — London, Academic Press 1974.
- Holzamp-Osterkamp, U.: *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*. Bd. 1,2. Frankfurt a. M., Campus 1975, 1976.
- Horn, K. (Hg.): *Die humannissenschaftliche Relevanz der Ethologie*. In: [Roth 1974: 190—222].
- Huston, J. P.: *Experimentelle Analyse aggressiven Verhaltens*. In: [Stamm — Zeier 1978: 1019—1050].
- Javůrek, J.: *Teorie války, míru a mírového soužití*. Praha, SPN 1979.
- Johst, V. (Hg.): *Biologische Verhaltensforschung am Menschen*. Berlin, Akademie-Verlag 1976.
- Kalff, W.: *Die ethologische Auffassung der menschlichen Aggression aus psychologischer Sicht*. In: [Stamm — Zeier 1978: 539—545].
- Kamarýt, J. — Steindl, R.: *Historický materialismus a etologická redukce sociálního na biologické*. Sociologický časopis 1980, č. 5.
- Kamarýt, J.: *Metodologický význam etologické kritiky behaviorismu*. In: 5. mezinárodní konference o systémovém inženýrství. Karlovy Vary 1981.
- Lorenz, K.: *Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression*. Wien, Borotha-Schöler 1968 (1. vyd. 1963).
- Lorenz, K.: *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*. München, Piper 1973.
- Lorenz, K.: *Vrozené základy učení*. In: [Pribram 1974: 21—100].
- Lorenz, K.: *Gespräche mit Richard I. Evans, ein Briefwechsel mit Donald Campbell und vier Essays*. Hg. von Richard I. Evans. Frankfurt a. M. — Berlin — Wien, Ullstein 1977.
- Lorenz, K.: *Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie*. Wien — New York, Springer 1978.
- Lorenz, K.: *Das Wirkungsgefüge der Natur und das Schicksal des Menschen. Gesammelte Arbeiten (1941—1977)*. Hrsg. und eingeleitet von I. Eibl-Eibesfeldt. München, Piper 1978a.
- Löther, R.: *Verhaltensforschung am Menschen und sozial-biologisches Problem*. In: [Johst 1976: 25—37].
- Marcuse, H. a. j.: *Aggression und Anpassung in der Industriegesellschaft*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1969.
- Marcuse, H.: *Aggressivität in der gegenwärtigen Industriegesellschaft*. In: [Marcuse, H. aj.: *Aggression ...* 1969, 7—29].
- Marvin, R. S.: *An Ethological-Cognitive Model for the Attenuation of Mother — Child Attachment Behaviour*. In: P. Pliner & L. Kramer (ed.): *Attachment Behaviour*. New York, Plenum Press 1977.
- Mislin, H. Jakob Johann von Uexküll (1864—1944). *Pionier des verhaltensphysiologischen Experiments*. In: [Stamm — Zeier 1978: 46—54].
- Mitscherlich, A.: *Die Idee des Friedens und die menschliche Aggressivität*. Frankfurt a. M., Suhrkamp 1969.
- Mitscherlich, A.: *Aggression und Anpassung*. In: [Marcuse, H. aj.: *Aggression ...* 1969, 80—127].
- Molčanov, V.: *Poetika násilí*. Společenské vědy v SSSR 1975, č. 6, 508—521.
- Montagu, A. (ed.): *Man and Aggression*. New York, Oxford Univ. Press 1968.
- Moyer, K. E.: *The Physiology of Aggression*. Chicago, Markham Press 1971.
- Moyer, K. E. (ed.): *Physiology of Aggression and Implications for Control: An Anthology of Readings*. New York, Raven Press 1976.
- Plack, A.: *Der Mythos vom Aggressionstrieb*. München, List 1973.

- Pribram, K. H. (ed.): *O biologii učení. O biologických prvcích kognitivních procesů v lidské mysli*. Praha, Academia 1974.
- Rillaer, J. van: *L'agressivité humaine. Approche analytique et existentielle*. Bruxelles, Dessart & Mardaga 1975.
- Roth, H. (Hg.): *Kritik der Verhaltensforschung*. München, Beck 1974.
- Scott, J. P.: *Animal Behaviour*. New York, Doubleday 1963.
- Scherer, K. R. aj.: *Human Aggression and Conflict. Interdisciplinary Perspectives*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice — Hall Inc. 1975.
- Schmidbauer, W.: *Die sogenannte Aggression. Die kulturelle Evolution und das Böse*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1972.
- Schmidbauer, W.: *Evolutionstheorie und Verhaltensforschung*. Hamburg, Hoffmann und Campe 1974.
- Schmidt—Mummendy, A. — Schmidt, H. D. (Hg.): *Aggressives Verhalten*. München, Juventa 1971.
- Schurig, V.: *Naturgeschichte des Psychischen*. Bd. 1—2, Frankfurt a M., Campus 1975.
- Selg, H.: *Zur Aggression verdammt?* Stuttgart, Kohlhammer 1971.
- Sluckin, W. (ed.): *Fear in Animals and Man*. New York, Van Nostrand Reinhold 1979.
- Spitz, R. A.: *The First Year of Life*. New York, International Universities Press 1965.
- Stamm, R. A. — Zeier, H. (Hg.): *Lorenz und die Folgen — Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*. Bd. 6, München, Kindler 1978.
- Steindl, R.: *Humanismus bez člověka?* Filozofický časopis 1981, č. 3.
- Storr, A.: *Human Aggression*. New York, Atheneum 1968.
- Tembrock, G. (Hg.): *Verhaltensbiologie unter besonderer Berücksichtigung der Physiologie des Verhaltens*. Wörterbücher der Biologie. Jena, Fischer 1978.
- Tembrock, G. (Hg.): *Philosophische und ethische Probleme der modernen Verhaltensforschung*. Berlin, Akademie-Verlag 1978a.
- Uexküll, J. von: *Umwelt und Innenleben der Tiere*. Berlin 1909 (2. vyd. 1921).
- Whalen, R. E. (ed.): *The Neuropsychology of Aggression*. New York — London, Plenum Press 1974.
- Wickler, W.: *Ist Aggression ein Spontan anwachsendes Bedürfnis?* In: Schmidbauer, W., 1974, 295—302.
- Wieser, W.: *Konrad Lorenz und seine Kritiker. Zur Lage der Verhaltensforschung*. München, Piper 1976.
- Wilson, E. O.: *Wettbewerb und Aggression bei Tier und Mensch*. In: [Schmidbauer, W., 1974, 259—294].
- Zeier, H.: *Evolution von Gehirn, Verhalten und Gesellschaft*. In: [Stamm — Zeier 1978: 1088—1121].

Резюме

Я. Камарыт - Р. Штайндл: Проблема причин и смысла агрессивного поведения

Данное исследование развивает мысли предыдущей статьи тех же авторов «Исторический материализм и этологическое сведение социального к биологическому» (Социологический часопис № 5, 1980). Оно состоит из трех частей: 1. Физиологическое исследование агрессии и лимиты бихевиористских подходов, 2. Лимиты психоаналитической модели агрессии, 3. К критике этологического понимания агрессивности.

Марксистская критика направлена на общие исходные моменты, различия и особенности в буржуазных теориях агрессивности людей и животных трех главных, преобладающих в настоящее время, концепций: бихевиористской, психоаналитической и прежде всего, этологической. Научный вклад этих направлений состоит в объяснении частных причин, механизмов и эталонов агрессивного поведения в рамках биологических, медицинских и психологических отраслей. Физиологические исследования

агрессии до сих пор однозначно не доказали ее локализацию в мозге и возможность ее контролирования посредством универсальных лечебных вмешательств. Бихевиористские подходы интерпретируют агрессию исходя из аверсивной стимуляции (фрустрации) и прямых функционально-моторических реакций организма. Их противоположностью являются нативистические динамическо-активные модели фрейдизма, неофрейдизма и этологии, понимающие агрессию как подлинный спонтанный инстинкт организма. Конрад Лоренц, несмотря на некоторые ошибочные методологические исходные моменты, обусловленные влиянием психоанализа и «этологического бихевиоризма», вместе с другими этологами существенно содействовал познанию многих образцов индивидуального агрессивного поведения, что значительно повлияло на осмысление филогенеза и онтогенеза индивидуальной агрессивности у животных и у человека. Однако, эти формы агрессивного поведения нельзя ошибочно генерализировать в виде первичного неизменного «инстинкта агрессивности», поскольку и агрессивность в онтогенезе и филогенезе меняются и развиваются. Индивидуальную агрессию нельзя переносить на агрессию, происходящую на уровне социальных формаций, причины и мотивация которой являются отличными. Агрессивное поведение не является также проявлением нормальности, неизменной врожденности человека или естественного поведения других биологических видов. У животных агрессивность выступает более выразительно лишь у некоторых видов членистоногих и позвоночных и она всегда входит в более широкие функции самосохранения вида, особенно в рамки агонистического поведения. Человеческую агрессию, происходящую на уровне социальных формаций, марксистская методология понимает как явление антагонистических классовых цивилизаций, обусловленное, прежде всего, социально-экономическими причинами. В конкретных исторических условиях в агрессивном поведении — как на уровне индивида, так и на уровне социальных формаций — в качестве решающих реализуются общественные интересы и факторы, и лишь посредством них могут реализоваться противоречия и единство диалектики социального и природного.

Summary

Kamarýt J. — Steindl R.: Aggressive Behaviour — Problems of Its Causes and Its Sense

The authors of the present paper resume the considerations expounded in their preceding study *Historical Materialism and the Ethological Reduction of the Social to the Biological*, published in the Sociological Review No. 5, 1980. It contains three parts: 1. Physiological Research of Aggression and the Limits of Behaviouristic Approaches, 2. About the Limits of the Psychoanalytic Model of Aggression, 3. The Ethological Conception of Aggressiveness — Contribution to Its Criticism. Marxist criticism is chiefly concerned with common starting points, differences and peculiarities characterizing the three significant conceptions (the behaviouristic, the psychoanalytic and, in the first place, the ethological) predominating in the contemporary western theories of human and animal aggressiveness. The scientific contribution of these trends consists in the elucidation of partial causes, mechanisms and patterns of aggressive behaviour within the range of biological, medical and psychological branches. So far the physiological research of aggression has failed to prove unambiguously its localization in the brain and the possibility of its control through universal medical treatment. Behaviouristic approaches explain aggression by aversive stimulation (frustration) and by direct functional-motor reaction of the organism. Diametrically opposed are the nativistic, dynamically active models of Freudism, neo-Freudism and ethology where aggression is conceived as a genuine spontaneous instinct of the organism. In spite of some erroneous methodological starting points dependent on psychoanalysis and "ethological behaviourism", Konrad Lorenz — hand in hand with other ethologists — significantly contributed to the identification of a great many patterns of individual aggressive behaviour which substantially help to throw light upon the phylogeny and the ontogeny of individual aggressiveness in animals as well as in man. However, these forms of aggressive behaviour must not be erroneously generalized in the form of a primary, invariable "instinct of aggressiveness" with a view to the fact that aggressiveness is also subject to chan-